

„Szép szónak szárnyát nem szegik” (Felföldi íróportrék)

*A Pázmány-idézzettel útunk indított sorozat újabb kutatások alapján rajzolja meg a magyar késő-
reneszánsz és a barokk irodalom felföldi irókválóságainak portréit.*

*A továbbiakban rendszeresen találkozhatnak a Palócföld olvasói Kovács Sándor Ivánnak, az Eötvös
Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke professzorának
olvasmányos filológiai esszéivel. (A szerk.)*

„Szép szónak szárnyát nem szegik”, „A szók szárnyasak, mint az elbocsátott madár” – olvassuk Pázmány Péternél, a magyar irodalmi nyelv talán legnagyobb XVII. századi törvényhozójánál, aki írói, egyházépítői és politikai pályáját a Felföldön futotta be. Mint esztergomi érsek Nagyszombatban és Pozsonyban kellett lakoznia, mert Esztergomot és a Dunántúlt a török szállta meg. „Szép szónak szárnyát nem szegik”, „A szók szárnyasak, mint az elbocsátott madár”: nem ismerik a békediktátumokat és a határok sorompóit; a szavak átrepülnek a gránicon, s megülnek otthonosan, ahol értik a magyar és a szlovák vagy a német nyelvet. Értelmes, toleráns nyelvi kölcsönhatásoknak már a XVII. században tanúi vagyunk. Nógrád megújult irodalmi folyóirata a magyar régiség erős szárnyú, szép szavaival segíthet elmélyíteni ezt a felföldi népek és nyelvek közötti kívánatos korrespondenciát. A továbbiakban nem feltétlenül a kronológia szerint haladunk *Felföldi íróportréink*-kal. Elsőül az arany-sarkantyús vitéz: kékkői gróf Balassa Bálint arc-képét rajzoljuk meg.

Balassa Bálint

Balassa Bálint

Ez a Balassa (1626–1684) az érettségi tétel Balassi Bálint, a nagy reneszánsz költő András nevű nagybátyjának a családjából származott. Árva gyermek volt, mostohaanyja brutalitása elől a nagyszombati jezsuita kollégiumba szökött, és ott befogadták.

Hányattatásairól írt életrajzi drámájának fikciója szerint így köszöntötte és látta el intelmekkel az ifjú Balassát egyik tanára:

Ki hasonló nevet viselt nemzetedben,
Tudomány, vitézség, szerelem volt ebben.
Tizenegy bajt egy nap vitt erős fegyverben,
Annyiszor részesült az győzelmekben,
És annyi kópia vitéz törésekben.
Mása nem volt eddig az magyar versekben,
Mars, Pallas hívének írják az könyvekben.
Annak képét látom lenni személyedben,
Successora leszel, de nemcsak nevedben.
Kövessed két jóban egész életedben,
Szerelmet ne bocsáss de jó erkölcsödben,
Mert megbont és megront jó természetedben,
Hogyha fészket verhet Cupido szívedben.
Én meg nem csalatlak jó reménységedben,
Apád és pártfogód leszek jó igyedben.
azonban Palláshoz menj ily friss idődben
S bimbódban virágzó ékes eszetndődben.

Leleményesen a drámába applikált kettős Balassi-Balassa-portré ez; értesülései Rimay János Balassi-megítélésének ismeretére vallanak.

Milyen successora (utóda) lett Balassa Balassinak mint katona és költő; csak Pallast vagy Cupidót is szolgálta-e? Választ ad erre Balassa Bálint húszegynéhány verse, amelyek a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 12. kötetében olvashatók. A sajtó alá rendező Varga Imre azonban sajnos nem vette fel a Balassa-versek közé azt az egy felvonásnyi, 635 sor terjedelmű drámatörédeket, amit szintén ő publikált kéziratból, és úgy véli, ez a dráma 1643-ban keletkezett. A drámában ugyanis van három önálló vers (*Versus praefativi* [A versek bevezetője], *Bátorságot vesztek...*, *Bátorságom indítója...*): mindnek versfői (összeolvasható első betűi) Balassa nevét adják. Már ezekből az akrosztichonokból kitűnik, hogy eredetileg önálló versek voltak. A költő csak később foglalhatta bele azokat drámájába. A *Bátorságot vesztek...* kezdetű vers kolofonjából (bevezetésből) nem lehet tehát arra következtetni, hogy drámáját Balassa tizenhétesztendő

korában írta: „Ézt szerzém tizenhét esztendő s időmben, / Indulván tanulni gyermek-
esztendőmben.” Nem a dráma, hanem a később belefoglalt vers készült ekkor, 1643-
ban, hiszen ha még tanulni *indult*, hogy *fogadhatták* volna már tanárai?

A „*Bujaságnak senki...*” kezdetű *Versus praefativi* Balassa Bálint összeállított, de eredeti formájában ránk nem maradt kéziratos verseskönyvének tematikai beosztását árulja el. Olyan verses poétikai önértelmezés ez éppen, mint Beniczky Péter 1664-ben kinyomtatott verseskötetének záródarabja: a *Befejezése ez verseknek*. A különbség csak a kötetbeli pozíció; Balassa még a címszerkezetet is átveszi Beniczkytól: *Versus praefativi* – A versek bevezetése. Balassa kötetkompozícióban gondolkodott. „A versek bevezetése” hármas funkciót is betölthetett volna: bevezetése mind a verseknek, mind a drámának, egyszersmind poétikai magyarázat a kompozícióról és a versek értelméből.

Balassa Bálint a szép nevű nógrádi Kékkő várában született. Az erősség a XIII. századtól a Balassák kezén volt. Fényes Elek szerint „kék színű kősziklás hegyen láthatni régi várukat”. 1612. évi újjáépítésére a vár belső kapuján „egy négyszögletű kék kőbe vésett felirat” emlékeztet.

„Kékítőt old az ég vizében” ... Balassa Bálint édesanyjával már kisfia születésekor ez történt, és ő is hamar elkerült a maga életrajzi „Öcsödjére”: mostohája karmai közé. „Csudálkozásra és szájalomra méltó árvai állapotom; az én atyám, mostohaanyám kedvéért mint tartott” – panaszoja egy levelében. „Égyszer talám esztendeig eleget nem adtak ennem, úgyannyira, hogy ha Balassi Imréné asszonyom rendén elvult jobbágyok és egyebek is hun zab s hun pohánka kenyeret nem adtak volna, talám éhhal is meg kellett volna halnom, mert a kulcsár fejére nem mert volna egy cipót adni, sem egy italt. Csaknem mezítelen jártam, lábombeli gyakrabban nem volt, csaknem az féreg ett meg [...], inget egy esztendeig sem adtak [...], utoljára még tanítani sem akartak; az atyámtól el kellett jönnöm, mert Kékkőben is egy boltban rekesztvén egyedül magamat csupa padimentumon hálattak, holott csaknem desperáltam [reményem vesztettem], mint gyermek félvén éjszakának idején.” A mostoha a kisfiú anyjának vagyonára fente a fogát, ezért akarta elveszejtetni. A levelet idéző Varga Imre a drámából is hozza az erre vonatkozó részt: „Éged nyomorultul tart keménységében. / Most vashoz hasonló kegyetlenségében”.

Amikor Balassa már a bécsi egyetemen is bevégezte tanulmányait, visszaszerzi a birtokokat, grófi címet kap, rendje előkelőségei közé emelkedik. A Wesselényit nádorrá választó pozsonyi országgyűlésen Zrínyivel is találkozhat (lásd erről Rákóczi László naplóját). A felföldi harcokban Balassa Bálint kiváló katonának bizonyul; verseket ekkor is ír, de Zrínyi *Syrena*-kötete, úgy látszik, nem kerül kezébe. Legalábbis költőként nem kamatoztatja. Zrínyi heroizmusa nincs is jelen költészetében, Balassa hangja visszafogottabb, csendesebb, szemlélődőbb. Beniczkyre (akinek *Magyar rimusait* forgatnia kellett) inkább emlékeztet, Esterházy Pálnak inkább előhangja. A korábbiaktól sem látszik szorosán függőnek, jóllehet ő is a hagyományos szerelmes, vitézi, istenes tematikát veszi fel. A *Botlik az szerencse...* Balassi és Rimay frazeológiájából kölcsönöz, a Balassa-költészet egésze azonban inkább Beniczky közhelyeinek végigmondása, többnyire terjengősebben. A BALASSA BÁLINTHÉ akrosztichon szinte állandó alkalmazása majd minden versét tíznél több szakaszossá nyújtja. Ez a

„saját nevéhez tapadó névmágia” – mint Orlovszky Géza megjegyzi – „elengedhetetlen tartozékává” teszi verseinek a névrejtést, vagy inkább a névkimondást. Amikor mostohája elveszi tőle a gyermekkort, ő is elveszti nevének történelmi súlyát: nem Balassi-Balassa, hanem csak „Pista”, mint a lelenc-disznópásztor József Attila.

Csendes herizmusából következően Balassának vitézi verse jó ha van kettő. A *Bátor-ságom indítója*... inkább csak a Venus, Pallas, Mars közötti választás verses megvitatása. Annál emlékezetesebb a *Cantio* [Ének]: kezdősora szerint a *Bátorítsad benned bizó, bús szívemet*... A *Cantiót* Beniczkyhez és Esterházyhoz kapcsolja, hogy ez is a *A keresztény vitézek kötelességeit* kijelölő és propagáló Pázmány-szentbeszéd ihletében készült:

Bátorítsad benned bizó, bús szívemet,
Ki engem teremtél, s megváltád lelkemet,
Szent nevedért viszem pogányra véretem,
Kérlek, oltalmazd mocsoktól híretem.

Az te szent nevedben kötöm fel kardomat,
Indulok szívesen, s eresztem zászlómat,
Segítségül hívom hadverő uramat,
Áldja szerencsével elkezdett utamat.

Lehetetlen nálad nélkül az vitézség,
Pogányok szívében csak az vakmerőség,
Átkod bocsásd reájok, rongtsa meg erősség,
Velünk áldás járjon, s hadverő dicsőség.

Áronnak is száraz vesszeje virágzott,
Vitézség sok gyenge karokból csírázott,
Hatalmadból kis nép soktúl prédát hozott,
Ha szent nevedben járt, s hív szívvel áldozott.

Sokat vonszon préda, én nem megyek azért,
De nevedért, igaz anyaszentegyházért,
Sok szegény özvegyért, ártatlan árvaért,
Hazám s házam népe megmaradásaért.

Se éles törömbe, se könnyű lovamban,
Erőmbe sem bízom, de szent hatalmadban,
Csalatik, ki bízik emberben s magában,
Ha szerencsét engedsz, te neved lesz abban.

Áldj meg és oltalmaz halálos vétectől,
Rabságtól s véletlen káros esetektől,
Rút szégyenvallástól, csonkító sebektől,
Mennyei seregek megmentnek ezektől.

Sebei „rút” bűzét már Balassi észlelte, Rimay a vér „szagát”, a „kinyitott seb” látványát tárta elénk, keze csonkulásán majd Koháry István tépelődött. Balassa is a „csonkító sebeket”, a „rút szégyenvallást” távoztatja vitézi fohászával. A vers kolofoinja Beniczky helymegnevezéseire emlékeztet: ott a Dudvág, itt a Nyitra vize a lesverő hely:

Ezerhatszázhatvanhárom esztendőben
Hirtelen írtam ezt háborúidőben,
Lest Nyitra vizénél állván egy erdőben,
Nevem versfejeknek első betűiben.

Idézem itt Balassa Bálintnak egy másik beniczkys zárlatú versét is:

Ezerhatszáz után hatvankilenc folytán
Aratási időkor,
Madarak zengése s az vizek csörgése
Felserkentvén hajnalkor,
A Vág vize partján egy felnőtt kősziklán
Így imádkoztam egykor.

Balassának a két-három soros szakaszai tömörebbek: ilyenek a *Versus praefativi* (A versek bevezetése), a *Genius cantat* (Géniusz énekel; a *Genius* a szerző megnevezése az életrajzi drámában) és a *Bujkálász nyilván van szépséged...* A *Genius cantat* tizenöt akrosztichonos szakaszát azonban elnehezíti a tizenháromszor ismételt három refrénsor monotómiája. De hát ez még tizenhét esztendősi kori próbálkozás a sok túlhabzással. A *Bujkálász nyilván van szépséged...* meggondoltabban játékos. Balassának „Lészek, kézek, fészek; szűz, űz, győz; nyíl, csél, nyél; helyed, veled, mellyed” rímei is természetesek. Erotikája kellemes-különös:

Az te szívedet elvészem,
Ha megkaplak, szerelmesem,
S nagy kegyesen belém tészem. [...]

Nincsen néked oly vad helyed,
Hun szívem ne volna veled,
Mert szép mellyed fészkenmé lett.

Ha sötétben látja „vak világát”, mint Rimay látta a magát a súlyos „kőesők” alatt, akkor is a szerelem lesz menedéke. De amíg eljut a vers zárlatába emelt vigasztaló támasztékig, hosszú katalógusát állítja össze keserűségeinek, a történelmi idő és az évszakok változásait torlasztva egymásra:

Búmra vonta, látom, vak világ harangját,
Keserűségemnek gerjesztvén nagy lángját,
Terjeszti haragját,
I hervasztván szívemben életem virágját.

Aranyidők voltak néha, de elmúltak,
Gyermek esztendeink azokhoz nem nyúltak,
Mert régen elhulltak
Istenes napjai, melyekben nem dúltak.

Lángozó haragnak távol járt ereje,
Az volt ez világnak kikelet ideje,
s nem romlott veleje,
Sok jó erkölcsökkel virágzott mezeje.

Aranyüdő után ezüst következett,
S virágzó kikelet után nyár érkezett,
Mely haragot szerzett,
De több undokságról nem is emlékezett.

Szemlátomásunkra ezek mind elmúltak,
S alábbvaló részből más idők fordultak,
S mint egy ősz, úgy voltak,
Mert haszonért harcon sok emberek hulltak.

Sem arany-, sem ezüst-, sem rézidő immár,
Télbe jár ez világ, s utolsó végén jár,
El is romol hamar,
S mégis vakságában magára jókat vár.

Agyaggal öszvevert kemény vasból vagyon,
Szép intésnek békét minden ember hagyjon,
S hogy ne verjék agyon,
Az igazmondástul bár hátra maradjon.

Bűnre lágy, mint az sár, de vas megtérésre,
Acélszíve vagyon minden jó kérésre,
S hajlandó sértésre,
Jót is magyarázni szokott gonosz részre.

A sokat emlegetett Balassa-vers, az *Átok* nyers, paszkvillikus szitkozódásai csak üres szózuhatagok a *Bámmra vonta világ...* életbölcességéhez, feszes szakaszaihoz mervé. Megvetendő ez az „agyaggal öszvevert kemény viaszbul” körénk sűrűsödött, eldurvult „vak világ”. Csak „egy kegyes ráró”, a szerelem madara hozhat vigasztalást. Ezt azonban Balassa nehézkes inverzióval tudja kimondani:

Én az vak világot éppen megvetettem,
de benne egy kegyes rárónak s kedveltem,
S igazán szerettem,
Tartsad meg, Úristen, azmint könyörgöttem.

Balassa Bálint három bűnbocsánati énekkel és egy „Más rendbeli” könyörgéssel reprezentálja a nagy hagyományú versfajta Nyéki Vörös Máttyás és Koháry István közötti periódusát. Ez a töredelmes hang jobban áll neki, mint az átkozódás, vagy a vitézkedés. Talán Pázmány Péter nagypénteki prédikációit nyitja ki ő is könyvesházában, talán egy passió s szentképpel szembesül, amikor Krisztus kifolyott vérének rárüházott bíborával mossa le bűneit, amelyek nem voltak alábbvalók az ellene elkövetettekénél:

Megszakadozott testednek s abból kifolyott vérednek
Rárüházott bíbora
Az bűn fergetege ellen, hogy kárhozatra ne verjen,
Legyen lelkem sátora. [...]
Sebeidnek rejtekénben, szent oldaladnak öblében
Röjtsed rémült lelkemet.
Rajtam okot ne találjon, hogy az sátán felprédáljon
Halálomkor engemet.

Kékkő vára a XIX. század elején